

РОЗДІЛ 4

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.98:343.35

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2-2/17>

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЗЛОВЖИВАННЯ ВПЛИВОМ, ВЧИНЕНИХ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC EXAMINATIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING ABUSE OF INFLUENCE COMMITTED BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Нечитайло В.О., аспірант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності

Національна академія внутрішніх справ

У статті констатовано, що підготовка та призначення судової експертизи є визначальним етапом у формуванні належних організаційних і процесуальних умов для забезпечення ефективної діяльності експерта та досягнення цілей кримінального провадження. Призначення експертизи у кримінальних провадженнях про зловживання впливом, вчинених працівниками правоохоронних органів, виступає окремим процесуальним рішенням, що приймається уповноваженою особою (слідчим, прокурором чи слідчим суддею) відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України. Таке рішення забезпечує встановлення фактів, що підлягають доказуванню, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між діями осіб та наслідками; виключає можливість суб'єктивної інтерпретації подій при правовій кваліфікації діяння; ситуативно зумовлене, приймається з урахуванням потреб конкретного етапу розслідування чи судового розгляду та включає комплекс підготовчих дій: визначення предмета дослідження та відповідного виду експертизи; встановлення строків, порядку та послідовності її проведення; вибір компетентної судово-експертної установи або кваліфікованого експерта; збирання, підготовка та належне оформлення матеріалів і об'єктів дослідження.

Проведення судової експертизи є регламентованою процесуальною дією, форма і процедура якої чітко визначені положеннями Кримінального процесуального кодексу країни. Судова експертиза має характер особливого засобу доказування, що ґрунтується на використанні спеціальних знань, умінь і досвіду, якими володіє експерт. У межах наданих повноважень він самостійно здійснює дослідження, виявляє, аналізує та фіксує фактичні дані, що мають доказове значення для встановлення об'єктивної істини.

Встановлено, що у кримінальних провадженнях про зловживання впливом найбільш запитуваними є такі види судових експертиз: технічна експертиза документів; експертиза матеріалів, речовин і виробів; комп'ютерно-технічна; почеркознавча; трасологічна; відео- та звукозапису; фотопортретна.

Ключові слова: зловживання впливом, працівник правоохоронного органу, корупційний злочин, кримінальне провадження, розслідування, криміналістичне забезпечення, спеціальні знання, судова експертиза, експерт.

The article states that the preparation and appointment of a forensic examination is a decisive stage in the formation of appropriate organizational and procedural conditions to ensure the effective activities of the expert and achieve the goals of criminal proceedings. The appointment of an examination in criminal proceedings on abuse of influence committed by law enforcement officers is a separate procedural decision made by an authorized person (investigator, prosecutor or investigating judge) in accordance with the requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Such a decision ensures the establishment of facts subject to proof, the identification of cause-and-effect relationships between the actions of individuals and the consequences; excludes the possibility of subjective interpretation of events in the legal qualification of the act; is situationally determined, is made taking into account the needs of a specific stage of the investigation or trial and includes a set of preparatory actions: determining the subject of research and the appropriate type of examination; establishing the terms, procedure and sequence of its conduct; choosing a competent forensic institution or qualified expert; collection, preparation and proper registration of materials and objects of research.

Conducting a forensic examination is a regulated procedural action, the form and procedure of which are clearly defined by the provisions of the Criminal Procedure Code of the country. Forensic examination has the character of a special means of evidence, which is based on the use of special knowledge, skills and experience possessed by the expert. Within the limits of the granted powers, he independently conducts research, identifies, analyzes and records factual data that have evidentiary value for establishing the objective truth.

It has been established that in criminal proceedings on abuse of influence the following types of forensic examinations are most requested: technical examination of documents; examination of materials, substances and products; computer-technical; handwriting; traceology; video and sound recording; photo-portrait.

Key words: abuse of influence, law enforcement officer, corruption crime, criminal proceedings, investigation, forensic support, special knowledge, forensic examination, expert.

Актуальність теми. У сучасних умовах протидії корупційним проявам у системі правоохоронних органів особливого значення набуває забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зловживанням впливом, передбаченим ст. 369-2 Кримінального кодексу України. Особливо складною категорією таких проваджень є випадки, коли йдеться про протиправні дії, вчинені працівниками правоохоронних органів, оскільки вони часто мають доступ до механізмів впливу, володіють процесуальними повноваженнями й можуть маніпулювати інформаційними або доказовими засобами.

У таких кримінальних провадженнях судові експертизи відіграють ключову роль як у верифікації окремих

епізодів впливу на службових осіб, так і у встановленні істотних обставин, що підтверджують факт одержання неправомірної вигоди, наявності пов'язаних комунікацій, ділових, фінансових чи неформальних зв'язків. У призначенні експертиз виникає низка процесуальних і методологічних складнощів, пов'язаних з оцінкою предмета дослідження, правильним формулюванням запитань до експертів, дотриманням стандартів допустимості доказів та уникненням конфлікту інтересів.

В умовах сьогодення назріла потреба в науково обґрунтованому аналізі ролі судових експертиз у доведенні зловживання впливом, виявленні прихованих механізмів тиску, аналізі грошових переказів, аудіо- та відеозаписів,

почеркових зразків, психологічних характеристик осіб тощо. Удосконалення підходів до призначення та проведення таких експертиз є передумовою неупередженого, повного й об'єктивного кримінального провадження, що, своєю чергою, забезпечує ефективну реалізацію принципів верховенства права та невідворотності покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти використання спеціальних знань у кримінальному провадженні були предметом наукових досліджень таких учених, як О. В. Воробей, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. В. Копча, О. Г. Рувін, І. В. Пиріг, М. В. Салтєвський, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, М. Г. Щербаковський, О. М. Шрамко, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур та ін.

Сформульовані ними наукові положення мають істотне методологічне значення та слугують важливою теоретичною базою для подальших досліджень. Водночас, сучасні безпекові виклики, зумовлені зростанням рівня латентної корупції у правоохоронному середовищі, засвідчили необхідність поглибленого аналізу специфіки застосування спеціальних знань саме під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зловживанням впливом, вчиненим працівниками правоохоронних органів. Такий підхід дозволить оптимізувати як методику збирання доказів, так і процесуальні механізми фіксації й оцінки результатів експертних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Тактика проведення судових експертиз має низку специфічних рис, що відрізняють її від тактики здійснення окремих слідчих (розшукових) дій. Основна відмінність полягає в тому, що експертне дослідження не є слідчою дією у вузькому розумінні, оскільки його безпосереднім суб'єктом виступає судовий експерт, а не слідчий.

Водночас, організація та процесуальне забезпечення проведення експертизи – тобто ухвалення рішення про її призначення, залучення експерта, підготовка необхідних матеріалів, а також аналіз і оцінка висновку експерта з подальшим його використанням у доказуванні – належить до компетенції слідчого або прокурора, а в окремих випадках – слідчого судді чи суду [1, с. 411]. Таким чином, визначає І. Пиріг, тактика проведення судових експертиз є складовою загальної системи криміналістичної тактики, яка інтегрує організаційні, процесуальні та методичні компоненти взаємодії між слідством і експертною діяльністю в умовах змагального кримінального процесу [2, с. 60–61].

Зазначений підхід дозволяє розглядати залучення експерта не лише як технічну процедуру, а як тактичний комплекс дій, що вимагає стратегічного планування, правової виваженості, адаптації до конкретної слідчої ситуації та скоординованості з іншими елементами досудового розслідування. У такий спосіб підвищується ефективність експертного забезпечення кримінального провадження, знижуються ризики недопустимості доказів і посилюється гарантія об'єктивного встановлення істини.

Призначення судової експертизи є самостійним процесуальним рішенням, що приймається слідчим, прокурором або судом відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства. Проведення експертизи здійснюється у суворій відповідності до норм Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України та є формою процесуальної дії, що виконується в межах реалізації завдань доказування [3].

Специфіка судової експертизи полягає у її особливій формі реалізації спеціальних знань: експерт, використовуючи власні професійні знання, навички та досвід, самостійно здійснює дослідження і формулює висновки на основі об'єктивного аналізу наданих матеріалів. Така діяльність спрямована на встановлення нових фактичних даних, що мають значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення та забезпечення достовірності результатів розслідування. Така характеристика зумовлює

принципову відмінність судової експертизи від інших форм використання спеціальних знань, зокрема – участі спеціаліста. Спеціаліст лише допомагає слідчому, прокурору або суду у виявленні, фіксації, вилученні чи первинній оцінці доказів, не маючи при цьому процесуальної автономії. На відміну від нього, експерт виступає як окремий процесуальний суб'єкт, уповноважений здійснювати повноцінне дослідження в межах своєї компетенції. Висновок експерта, відповідно до ст. 101 КПК України, є процесуальним джерелом доказів, а його оцінка здійснюється за правилами, визначеними ст. 94 КПК України, що передбачає всебічну, повну та неупереджену оцінку наданого висновку в сукупності з іншими доказами, що гарантує дотримання принципів об'єктивності, змагальності та презумпції невинуватості в кримінальному провадженні [4, с. 289].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судової експертизи визначається як дослідження, що здійснюється на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла з метою надання висновку з питань, які є або можуть бути предметом судового розгляду [5]. З метою уніфікації практики призначення та проведення експертних досліджень, положення статей 7 та 8 цього Закону були конкретизовані в підзаконних нормативно-правових актах, прийнятих Міністерством юстиції України. Зокрема, наказом № 53/5 від 8 жовтня 1998 року затверджено: Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень; Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [6]. Ці документи стали основою для формування єдиних підходів до процесуального оформлення експертиз, стандартизації їх процедур і методик дослідження. У 2005 році нормативна база була доповнена та уточнена шляхом затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, яким: визначено перелік основних видів судових експертиз; встановлено систему експертних спеціальностей; врегульовано вимоги до кваліфікації та атестації експертів [7]. Зазначені акти мають фундаментальне значення для правозастосовної практики, оскільки сприяють: підвищенню якісного рівня проведення судових експертиз; удосконаленню експертної підготовки фахівців; забезпеченню одноманітності підходів до формування, оцінки та використання експертних висновків у процесі доказування в межах кримінального провадження.

У цілому, під час підготовки та реалізації судової експертизи слідчий виконує організаційну й контролюючу функції, координуючи дії всіх учасників провадження, забезпечуючи дотримання процедурних гарантій, а також узгодженість та ефективність процесу експертного забезпечення доказування [8, с. 112–113]. Як відзначає Е. Б. Сімакова-Єфремян, з метою оптимізації процесу доказування та підвищення ефективності розслідування, доцільним і практично виправданим є звернення слідчого або прокурора за попередньою консультацією до судового експерта ще на етапі підготовки до призначення експертизи. Така форма співпраці не є процесуальною дією у вузькому розумінні, однак вона суттєво підвищує якість підготовки експертного завдання та сприяє дотриманню принципів обґрунтованості й ефективності [9].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що найчастіше у кримінальних провадженнях щодо зловживання впливом призначаються наступні види судових експертиз: технічна експертиза документів – 51%; експертиза матеріалів, речовин та виробів – 76%; почеркознавча експертиза – 43%; комп'ютерно-технічна – 32%; дактилоскопічна – 24%; експертиза відео- та звукозапису – 13%; портретна (фотопортретна) – 2%; інші – 10%. Такі експертні дослідження дають змогу комплексно оцінити подію, з'ясувати механізм вчинення кримінального правопору-

шення, встановити осіб, які до нього причетні, а також надати належну правову кваліфікацію діям учасників.

Наведений перелік судових експертиз, що можуть бути призначені у кримінальних провадженнях за фактами зловживання впливом, вчинених працівниками правоохоронних органів, не є вичерпним. Необхідність призначення того чи іншого виду експертного дослідження залежить від широкого кола чинників, зокрема: особи, яка вчинила злочин, належність такої до сфери правоохоронної діяльності; сфери діяльності установи, підприємства або організації, в якій виявлено правопорушення; предмета злочинного посягання та специфіки об'єкта, на який воно було спрямоване; способу вчинення кримінального правопорушення; характеру слідової картини; індивідуально-психологічних особливостей правопорушника; інших обставин, що обумовлюють необхідність використання спеціальних знань.

У межах розслідування кримінальних проваджень щодо зловживання впливом важливу роль відіграє *почеркознавча експертиза*, яка призначається з метою встановлення особи, що виконала певні рукописні записи, зокрема підписи чи текстові фрагменти в документах. Особливо це стосується випадків, коли існують обґрунтовані сумніви щодо достовірності або автентичності внесеної інформації, у тому числі випадків зазначення завідомо неправдивих відомостей [10, с. 14].

Судово-почеркознавчу експертизу доцільно призначати одночасно з *технічною експертизою документів*. У межах комплексного дослідження можуть бути вивчені різноманітні реквізити документів, відбитки печаток і штампів, тексти, створені за допомогою друкарської машинки чи інших друкувальних пристроїв, поліграфічна продукція, а також матеріали, з яких виготовлено документ. У випадку, коли об'єктом експертизи є грошові знаки, на підставі висновку експерта слідчий або суд може встановити їх автентичність та відповідність зразкам грошових одиниць, що перебувають (перебували) в офіційному обігу на території України (гривня) або інших держав (іноземна валюта) [11, с. 85].

Дактилоскопична експертиза призначається з метою встановлення особи за слідами (відбитками) пальців рук, а також для з'ясування факту контактної взаємодії підозрюваного з об'єктами, що мають значення для кримінального провадження. До таких об'єктів належать: документи, грошові кошти, предмети побутового або технічного призначення, печатки, штампи тощо. Зазначені об'єкти можуть бути вилучені в ході проведення огляду місця події, обшуку, тимчасового доступу до речей і документів, а також знайдені в місцях, куди підозрюваний їх міг умисно викинути під час затримання [12, с. 96].

Після здійснення комплексу первинних слідчих дій, зокрема затримання особи безпосередньо під час отримання неправомірної вигоди, слідчий має процесуальну підставу для призначення *експертизи матеріалів, речовин і виробів*, а саме – *експертизи спеціальних хімічних речовин*. Така експертиза спрямована на отримання доказової інформації, яка підтверджує контакт підозрюваної особи з предметами неправомірної вигоди, обробленими спеціальними маркувальними реагентами [13].

Проведення такої експертизи дозволяє забезпечити зв'язок між підозрюваним і предметами неправомірної вигоди, а також виключити можливість випадкового або штучного переносу речовини іншими особами. У поєднанні з дактилоскопичною та трасологічною експертизами, експертиза спеціальних хімічних речовин підвищує доказову цінність отриманих матеріалів у кримінальному провадженні.

Комп'ютерно-технічна експертиза може надати відповіді на такі ключові запитання у провадженнях щодо зловживання впливом: чи міститься на відповідному цифровому носії (мобільному телефоні, SIM-картці, флеш-накопичувачі

тощо) інформація, яка має значення для кримінального провадження; де саме, коли і яким чином було створено або змінено документ (файл, запис, листування); чи здійснювалось редагування, підrobка або видалення даних, а також встановлення послідовності змін; чи здійснювалось несанкціоноване втручання у функціонування комп'ютерного пристрою або системи, зокрема встановлення шкідливого ПЗ, стороннього доступу, копіювання або передавання даних; чи відповідають встановлені хронологічні параметри створення та використання файлів реальній поведінці підозрюваного, визначеній іншими доказами [14, с. 319].

Фототехнічна експертиза – це вид судової технічної експертизи, що передбачає аналіз: змісту зображення, зафіксованого в явній або латентній формі; технології створення фотозображення (цифрової чи аналогової); характеристик пристрою, за допомогою якого виготовлено зображення (камера, смартфон, система відеонагляду тощо); ознак можливого монтажу, ретуші, коригування або інших змін до оригінального фотоматеріалу.

Об'єктами дослідження в межах цієї експертизи виступають: фотознімки (у цифровому або друкованому вигляді), що можуть містити інформацію про обстановку події, осіб, предмети, знаряддя або результати дії; відеореєстрації, що зафіксували подію або її елементи; технічні засоби, за допомогою яких було виготовлено зображення (фотоапарати, смартфони, камери спостереження тощо); фотоматричні носії та фотоматеріали (плівки, цифрові карти пам'яті, диски).

Поряд із фототехнічною експертизою, у кримінальних провадженнях про зловживання впливом (ст. 369-2 КК України) часто виникає необхідність у проведенні *експертизи відео- та звукозапису*, що охоплює дослідження аудіо- та відеофонограм, носіїв інформації, технічних засобів, за допомогою яких здійснювалось документування протиправної поведінки.

Згідно зі ст. 101 КПК України, висновок експерта є самостійним джерелом доказів, що містить результати спеціального дослідження, проведеного на запит слідчого, прокурора або суду. Він виступає логічним завершенням експертного процесу та повинен відображати як хід дослідження, так і обґрунтовані відповіді на поставлені питання. У випадках, коли результати дослідження складно адекватно передати лише текстом, доцільним є застосування візуальних матеріалів – діаграм, графіків, схем, фотографій та інших засобів наочності. Це сприяє кращому сприйняттю інформації всіма учасниками кримінального провадження. Загальний висновок повинен мати узагальнюючий характер із коротким оглядом відповідей на кожне питання, яке було поставлено в постанові про призначення експертизи, з посиланням на відповідні частини документа, де ці висновки обґрунтовано й детально викладено [15]. Таким чином, висновок експерта має бути не лише науково обґрунтованим, а й процесуально грамотним, доступним за формою викладу та достатнім за змістом для оцінки судом або стороною кримінального провадження.

Висновки. Найбільш поширеним способом застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, відкритих за фактами зловживання впливом, вчиненого працівниками правоохоронних органів, є залучення експертів та призначення відповідних судових експертиз. У 90% випадків саме експертне дослідження слугує ключовим інструментом отримання доказової інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальному провадженні. Найчастіше у зазначеній категорії кримінальних проваджень призначаються наступні види судових експертиз: технічна експертиза документів – 51%; експертиза матеріалів, речовин та виробів – 76%; почеркознавча експертиза – 43%; комп'ютерно-технічна – 32%; дактилоскопична – 24%; експертиза відео- та звукозапису – 13%; портретна (фото-портретна) – 2%; інші – 10%. Такі експертні дослідження

дають змогу комплексно оцінити подію, з'ясувати механізм вчинення кримінального правопорушення, встановити осіб, які до нього причетні, а також надати належну правову кваліфікацію діям учасників.

Відповідно до вимог ст. 244 КПК України, постанова про призначення судової експертизи має містити обґрунтований виклад обставин кримінального провадження, що потребують з'ясування, чітке формулювання питань, які ставляться перед експертом, а також перелік матеріалів, що надаються для дослідження. Разом із тим, аналіз правозастосовної практики виявляє низку системних проблем, пов'язаних

із призначенням судових експертиз, які істотно знижують ефективність експертного забезпечення досудового розслідування та ускладнюють процес встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. До основних з них належать: нечітке уявлення слідчого про предмет та межі експертизи – 25%; необґрунтоване непризначення експертизи, попри її необхідність – 20%; формулювання некоректних або невизначених питань до експерта – 10%; обмежене коло питань, що не охоплює всі релевантні обставини кримінального провадження – 9%; постановка питань, що виходять за межі професійної компетенції експерта – 36%.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туман; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х. : Право, 2013. 824 с.
2. Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 58–68.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Щербаківський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Х. : 2015. 560 с.
5. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12>
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
7. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 09.08.2005 р. № 86/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0882-05>
8. Копча В. В. Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз. *Наук. вісн. Ужгородського нац. ун-ту*. Серія: Право. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 107–114.
9. Сімакова-Єфреман Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 2017. 516 с
10. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко; за заг. ред. І. П. Красюка. К. : Укр. Центр духовн. культури, 2007. 280 с.
11. Воробей О. В. Криміналістичне дослідження паперових грошей: посібник. К. : НАВСУ, 2003. 180 с.
12. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. К. : Ін Юре, 2001. 208 с.
13. Експертизи у судочинстві України. URL: https://pidru4niki.com/74873/pravo/ekspertizi_u_sudochinstvi_ukrayini.
14. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. К. : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
15. Моїсєєв О. М. Висновок експерта в контексті взаємодії процесуальних суб'єктів: монографія. Д. : Норд-Прес-Дон НУДОН НДІСЕ МЮ України, 2007. 187 с.